

O DUŠANOVOM ZAKONIKU SA ASPEKTA USTAVNOSTI

REZIME: Autor razmatra različita gledišta o pravnom karakteru Dušanovog zakonika; postavlja odgovarajuće kriterijume za utvrđivanje da li se ovaj istorijski dokument može svrstati u ustavne akte i klice ustavnosti. U tom cilju upoređuje se njegova sadržina sa standardnom ustavnom materijom, utvrđuju se njegova formalno pravna obeležja (postupak donošenja i pravna snaga). Polazeći od načela i principa ustavnosti, ali i od istorijskih okolnosti, zaključuje se da je evolutivno posmatrano teško u ovom dokumentu naći klice ustavnosti, ali da je njegova istorijsko-komparativna vrednost u tome što je on bio čin voljnog samoograničenja vlasti, u jednom višem cilju – snaženju srednjevekovne srpske države na pravnim osnovama.

Ključne reči: kodifikacija, zakonik, ustav, ustavna materija, poreklo ustava, ograničenje vlasti, primena zakona, feudalna država, staleška monarhija.

Nesporno najpoznatiji i najznačajniji izvor srpskog srednjevekovnog prava je Dušanov zakonik (1349. i 1354.). Svojom sveobuhvatnošću i pravnim kvalitetima on prevazilazi prostor i vreme u kome je donet. Kako jedan pravni istoričar nadahnuto ističe, dok je Dušanovo carstvo iščezlo u pesku vremena, njegova jedinstvena kodifikacija, kao veličanstven pravni spomenik, svojom dubinom, obuhvatnošću i bogatstvom zrači u vekove. Dušanov zakonik je značajan za našu ali i za opštu pravnu istoriju.¹

Da li je on značajan i za istoriju ustavnosti? U traganju za poreklom ustava i ustavnosti Dušanov zakonik se nekada izostavlja i zapostavlja, ili mu se naknadno daje ustavni značaj kakav je on teško mogao imati. Između te dve krajnosti postoji lepeza mišljenja i argumenata o njegovom (ustavno) pravnom karakteru. Možda i nije moguć definitivan odgovor na pitanje pravnog karaktera jednog pravnog akta iz XIV veka, polazeći od ondašnjih okolnosti a današnjih

* Pravni fakultet Univerziteta Privredna akademija, Novi Sad

¹ Avramović, S. i Stanimirović, V., *Uporedna pravna tradicija*, izd. „Službeni glasnik”, Beograd, 2007., str. 147.

kriterijuma. Dva veka diskusija o Dušanovom zakoniku i dva veka razvoja ustavnosti u Srbiji, daju nam elemente i inspiraciju za ovaj prilog.

1. Gledišta o ustavnopravnom karakteru Dušanovog zakonika

O pitanju kakva je pravna priroda Dušanovog zakonika, odnosno kakav je pravni karakter njegovih odredbi, može se reći, postoji klasična doktrinarna kontraverza, mada su se u ustavnopravnoj istoriji takve dileme i razilaženja javljali pre svega u pogledu akata za koje nije sigurno da li su političke ili pravne prirode. Nije sporno da je Dušanov zakonik pravni akt, ali razlike se javljaju u pogledu ocene da li je on i akt ustavnog karaktera. S obzirom da je ustav akt dvostrukog karaktera – političkog i pravnog, različita gledišta o tom pitanju polaze u razmatranjima uglavnom od dva različita aspekta, od kojih se jedan odnosi neposredno na dokument (pravni aspekt), a drugi osvetljava njegov odjek u stvarnosti (politički i istorijski).

Da li se Dušanov zakonik može svrstati u akte koji nagoveštavaju i osvetljavaju poreklo ustava i ustavnosti? Da li je on neopravdano zapostavljen u ustavnopravnoj istoriji i da li je i ustavnopravna nauka, u razmatranju pitanja porekla ustava, imala dovoljno interesovanja za Dušanov zakonik, kao akta srednjevekovnog prava izuzetnog nacionalnog i opšteg značaja.

Proučavan i osvetljavao sa svih strana, ipak u naučnim raspravama i udžbenicima ustavnog prava, ugledni Slobodan Jovanović, Jovan Stefanović, Miodrag Jovićić i drugi, „u istoriji svjetske ustavnosti pa čak ni u istoriji srpske ustavnosti ne pominju, ili pominju vrlo stidljivo Dušanov zakonik”. Kako se u novije vreme kritički uočava, „rasprave o ustavnosti počinju, uglavnom sa *Magnum cartae libertatum* kao ustavnim aktom, a onda idu u kasni srednji vijek ka *Kromvelovom* ustavnom aktu da bi došli do prvih pisanih ustava, a potpuno zanemaruju jasan ustavni akt, Dušanov zakonik. Smatramo da Zakoniku treba dati ono mesto u srpskoj i svjetskoj ustavnosti koje mu pripada, bez da se metaforički izrazimo svjetlosnih efekata: čas suviše u tami, a drugi put suviše u svijetlu”.² I Aleksandar Fira nesumnjivo ugledni konstitucionalista i akademik kritički ističe, da su „neki od dokumenata donetih samo jedan vek posle *Magna chartae libertatum* (1215.), među koje spada i Dušanov zakonik (1349.), neopravdano zaboravljeni u nabranjanju klica moderne ustavnosti, mada je njihov uticaj na opšti ustavni razvoj u pojedinim zemljama veoma značajan.”³

Na opravdanost ovih kritičkih razmatranja ukazuje činjenica da u vreme više decenija socijalističke ustavnosti naši vodeći konstitucionalisti u Dušanovom

² Kuzmanović, R., *Dušanov zakonik kao akt opšteg pravnog reda*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 22. 12. 1999. god u Banja Luci, *DUŠANOV ZAKONIK – 650 GODINA OD NJEGOVOG DONOŠENJA*, knj. IV, izd. Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2000., str. 34.

³ Fira, A., *Ustavno pravo Republike Srbije, I knjiga*, izd. Fakultet za pravne i poslovne studije, Novi Sad, 2007., str. 42.

zakoniku ne nalaze ni elemente ni klice ustavnosti. Naprimera Jovan Đorđević u svojim udžbenicima ustavnog prava, govoreći o „poreklu ustava”, ističe da se u srednjem veku u pojedinim državama javljaju izvesni pravni i politički dokumenti koji se mogu smatrati kao klice budućih ustava, ali tu se ni kao napomena nije našao i Dušanov zakonik.⁴ Ni Jovan Stefanović, u svojim iscrpnim komparativnim istraživanjima ustava i ustavnosti, ne navodi Dušanov zakonik kao akt o kome vredi raspravljati sa aspekta ustavnosti.⁵

S obzirom na navedeno, može se reći da Dušanov zakonik nije u našoj ustavnopravnoj nauci jednostavno okarakterisan kao akt koji postavlja granice vladareve vlasti i koji sadrži određena jemstva sloboda i prava građana, da bi se u njemu kao takvom, prepoznale klice ustavnosti i poreklo ustava. Stoga ne stoji činjenica „da se u svim udžbenicima u kojima se govori o poreklu ustava, tj. o klicama i predistoriji svetske ustavnosti, ovaj zbornik zakona feudalne Srbije i značajan dokumenat srednjovekovnog srpskog zakonodavstva, navodi kao dokument koji zauzima veoma značajno mesto u razvoju ustava”.⁶

Tek u savremenoj ustavnopravnoj nauci, opravdano se u interesu naučne istine, postavlja pitanje koliko se Dušanov zakonik objektivno vrednovao i cenio, da bi se kao takav našao u riznici, ne samo istorijsko-pravnih, već i ustavnopravnih, vrednosti. Na talasu napred navedenih kritičkih primedbi, ovaj prilog je pokušaj da se sa ustavnopravnog aspekta, „ni suviše u tami ni previše u svetlu”, da skromni doprinos razmatranjima Dušanovog zakonika sa aspekta ustavnosti.

Da li je Dušanov zakonik pravni tekst koji ima ustavnu vrednost tj. značenje? Da li je ovaj akt bio ustav srednjovekovne Srbije? Na kom mestu se on nalazio u hijerarhiji pravnih akata feudalne Srbije? Da li se u njemu mogu naći klice ustavnosti i budućih ustava? Polazeći od ondašnjih okolnosti a današnjih kriterijuma, kojim argumentima dati prevagu: formalnopravnim, materijalnim, istorijskim?

Pojam ustavnosti, kojim smo naslovili ovaj napis, je veoma složen pojam koji se sastoji od više načela i principa. U ustavnom pravu se smatra da načelo ustavnosti, koje se javlja tek sa pojavom pisanog i relativno čvrstog ustava, podrazumeva podložnost državnih organa i pojedinaca objektivnom pravu; da državna vlast, iako je najviša pravna vlast u zemlji, nije slobodna nego je vezana objektivnim pravom. Kao širi pojam, načelo ustavnosti i zakonitosti sadrži sledeće principe: svi zakoni i drugi opšti akti moraju biti saglasni sa ustavom koji je najviši pravni akt; izvršna i sudska vlast vezane su zakonom; nezavisnost i samostalnost sudstva; jamče se slobode i prava građana; obezbeđuje se ustavno sudska zaštita, pored ostalog, u cilju zaštite sloboda i prava građana.⁷

⁴ Ostvaren je uvid u izdanja ustavnog prava iz 1958, 1962, 1964. i 1976. godine. Videti npr.: Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, izd. SA, Beograd, 1976., str. 44.

⁵ Stefanović, J., *Ustavno pravo i komparativno*, Knjiga I, izd. Školska knjiga, Zagreb, 1965.

⁶ Bataveljić, D., *Dušanov zakonik značajan akt predistorije svetske ustavnosti*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 285.

⁷ Slavnić, Lj., *Ustavno pravo*, izd. Privredna akademija, Novi Sad, 2007., str. 256-258.

O Dušanovom zakoniku, posmatrano sa aspekta ustavnosti, postoje različita, pri tome veoma iznijansirana gledišta, koja uslovno možemo grupisati u tri osnovna, u suštini ne mnogo suprotstavljena.

Jedno gledište polazi od toga da je Dušanov zakonik generalno uzevši bio *Zakon, odnosno pravna kodifikacija*, ali da on sadrži i izvesne *odredbe ustavnog karaktera*.

Skoro po pravilu pravni istoričari ga svrstavaju u zakone, smatrajući ga posebnim zakonom. „Dušanov zakonik je bio jedinstven zakon cele države”, što je bila prava retkost u uslovima feudalne rascepanosti.⁸ Stojan Novaković, koji je Dušanov zakonik izvukao iz anonimnosti, Teodor Taranovski, Aleksandar Solovjev, Georgije Ostrogorski, i brojni drugi istoričari i pravni istoričari zahvaljujući kojima se mnogo zna o ovom pisanom pravnom spomeniku srpske pravne istorije, polazili su od opšte ocene da se radi o zakoniku i pravnoj kodifikaciji velike vrednosti.

U ovom napisu mi se zadržavamo u okvirima onih naučnih razmatranja koja Dušanov zakonik svrstavaju u „pravne kodifikacije” i retke primere „univerzalne kodifikacije”, ali koja „sasvim jasno sadrži i odredbe ustavnog karaktera”. Iako se u osnovi ovaj dokument ne kvalifikuje kao ustav već kao zakon, neki uglavnom savremeni zastupnici ovog gledišta, istovremeno smatraju da on ima i odredaba „ustavnog karaktera”, odnosno da su mnoge njegove odredbe „po svojoj materijalnoj sadržini ustavnog karaktera”.

Stoga, iako se određuje kao „zbornik zakona feudalne Srbije”, ili se određuje kao „opšti zbornik prava feudalne Srbije”, Dušanov zakonik se razmatra i u kontekstu pitanja „predistorije ustava”.⁹

- 1) Kao odredbe ustavnog karaktera prvenstveno se navode one o nepristrasnosti i nezavisnosti sudova i sudija, koje obuhvataju nezavisnost čak i od carevog mešanja – čl. 171. i 172. (R. Marković); kao i brojne odredbe koje sadrže načela krivičnog prava, sudskog postupka i organizacije sudova (M. Popović).
- 2) Pored toga, kao odredbe ustavnog karaktera navode se i one o organizaciji države i nadležnostima centralnih državnih organa (cara i Sabora).
- 3) I odredbe koje se odnose na osnovne svojinske odnose, koje su pravni izraz društvenoekonomskog uređenja, smatra se, imaju ustavni karakter.

Sve te navedene odredbe koje su ustavnopravnog karaktera čine „sastavni deo ustava u materijalnom smislu”.¹⁰

⁸ Janković, D., i Mirković, M., *Državnopravna istorija Jugoslavije*, izd. „Draganić”, Beograd, 1997., str. 81.

⁹ Marković, R., *Ustavno pravo i političke institucije*, Pravni fakultet i „Službeni glasnik”, Beograd, 2008. str. 58.; i Fira, A., *Ustavno pravo*, Privredni pregled, Beograd, 1981., str.30.; Fira, A., *Ustavno pravo Republike Srbije*, I knjiga, Novi Sad, 2007., str. 42.

¹⁰ Popović, M., *Pravda i Dušanovo zakonodavstvo*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 111 i 123.

Posebnu pažnju privlači gledište Jaše M. Prodanovića iz 1936. godine kojim on eksplicitno zastupa stav o ustavnom karakteru izvesnih odredaba Dušanovog zakonika. Formalno razlikujući ustave i ustavne zakone, on je mišljenja da tu „o ustavu ne može biti reči”, kao i da „Dušanovi zakoni nemaju karakter pravih ustavnih zakona”, pre svega iz razloga što je Srbija bila apsolutna monarhija, „Ali, pri tome, postoji veliki broj „najglavnijih odredbi Dušanova Zakonika, koje bi danas ušle u ustavne zakone”.

Znači, iako Dušanov zakonik u celini uzevši, prema ovom mišljenju, nije ustav a nije ni ustavni zakon, od ukupno 201. člana (prema numeraciji i izdanju Stojana Novakovića iz 1898. godine), ustavni karakter imaju odredbe čak 34 člana.¹¹

Odredbama ustavnog karaktera on smatra one kojima se uređuju sledeća pitanja: prvo, važniji odnosi između staleža, od kojih naročitu važnost imaju propisi o uređenju ekonomskih odnosa među staležima; drugo, odnos pojedinaca prema državi, i treće, odnosi između staleža i države.

- 1) Kao najglavnije odredbe DZ koje bi ušle u ustavne zakone, tj. koje imaju ustavni karakter, tiču se suda i pravde (čl. 12, 78, 105, 107, 111, 129, 151-153, 171, 172, 175-177. i 178.).
- 2) Posebnu grupu odredbi ustavnog karaktera čine one kojima se zaštićuje ličnost od nasilja, i to ne samo vlastelina, već i meropsa i otroka (čl. 44, 56, 72, 103, 112, 113, 162, 184. i 185.).
- 3) Zaštita meropsa (naseljenika, kako ih naziva J. Prodanović) je razrađena u odredbama čl. 118. i 139.
- 4) Princip neprikosnovenosti svojine koji se unosi u ustave kao jedan od najvažnijih principa savremene društvene i državne organizacije, našao je mesto u čl.39-43, kojima je priznato pravo svojine i nasleđa, i zaštićena je nepokretna svojina i od samog cara (čl. 144.).
- 5) Od krivičnopravnih odredbi, on izdvaja one koje predviđaju kolektivnu odgovornost za krađe i razbojništva (npr. čl. 145.).
- 6) Uređivanje odnosa između staleža i države vidi se npr. u onim odredbama koje zabranjuju Sabore među sebrima (čl. 69.).¹²

Ocenjuje se da su baš te odredbe Dušanovog zakonika koje se tiču sudskog postupka, ograničenja do tada apsolutne vlasti vladara, položaja pojedinih staleža, itd, a koje imaju ustavni karakter, „za svoje doba prilično moderne i svojim postojanjem nesumnjivo potvrđuju visok stepen do koga je u svom razvitku došla Dušanova Srbija”.¹³

¹¹ Tekst Dušanovog zakonika i numeracija koja se u ovom napisu koristi takođe je prema izdanju Stojana Novakovića iz 1898. godine; publikovano u Zborniku *DUŠANOV ZAKONIK – 650 GODINA OD NJEGOVOG DONOŠENJA*; Banja Luka, 2000., str. 397-416.

¹² Prodanović, M. J., *Ustavni razvitak i Ustavne borbe u Srbiji*, deo „Ustavni karakter izvesnih odredaba Dušanova zakonika”; izd.Geca Kon, Beograd, 1936., str. 6-9.

¹³ Fira, A., *Ustavno pravo*, Privredni pregled, Beograd, 1981., str.30.; i Fira, A., *Ustavno pravo Republike Srbije*, I knjiga, Novi Sad, 2007., str. 42.

S obzirom da Dušanov zakonik, pored toga što je bio i zbornik prava, sadrži i odredbe koje imaju ustavni karakter, on se može smatrati ustavom u materijalnom smislu, kako zaključuju neki od zastupnika ovog gledišta (npr. R. Marković, Milijan Popović, i dr.).

U **drugo gledište** svrstavamo ona koja se uglavnom ne izjašnjavaju izričito o pravnom karakteru ovog akta (u celini ili pojedinih njegovih odredbi), ali se njegova vrednost vidi pre svega u tim odredbama koje ga svrstavaju u dokumente – začetke moderne ustavnosti. Tumačeći ga sa stanovišta kriterijuma savremene ustavnopravne nauke, u Dušanovom zakoniku prepoznaju se određene slobode i prava građana i određena ograničenja vlasti, koja i danas predstavljaju bitna svojstva ustava. Stoga se i u ovom dokumentu traži i nalazi poreklo ustavnosti u svetu. Iako se ne izjašnjava načelno o pravnom karakteru Dušanovog zakonika, Marjana Pajvančić *poreklo ustavnosti u svetu* vidi ne samo u pisanim dokumentima koji uređuju konstitucionalne principe u srednjevekovnoj Engleskoj, već i u srednjevekovnoj Srbiji. Polazeći od dva bitna svojstva ovakvih propisa koji predstavljaju začetke nekih od osnovnih ideja moderne ustavnosti: 1) ustanovljenje ograničenja vlasti, pre svega za vladara, i 2) garantovanje određenih sloboda i prava podanika (ovo o slobodama nam se za srednji vek čini malo preteranim), Dušanov zakonik se ocenjuje kao „*akt ograničenja vladareve vlasti*”.

Ograničenje vlasti (pod kojim se u suštini podrazumeva vršenje vlasti u granicama prava), ovaj autor nalazi u odredbama Dušanovog zakonika koje: prvo, zajamčuju izvesne garancije za podanike, posebno pred organima državne vlasti; drugo, uređuju organizaciju vlasti, posebno sudske; treće, propisuje nadležnosti pojedinih organa vlasti; i četvrto, utvrđuje jednaku obaveznost Zakona kako za podanike tako i za vladara koji ga je doneo. U tom smislu navode se odredbe: čl. 134, koje uređuju odnose između meropaha i vlastele, dajući određene garancije meropsima, štiteći ih od samovolje povlašćenog staleža; čl. 103. i čl. 167., koji uređuju odnos vladara i sudija, određujući ko je vrhovni arbitar u spornim slučajevima; i čl. 172. u kome se izražava načelo primata prava i vezanost vlasti za pravo.¹⁴

Treće gledište bi se moglo grupisati oko izričitog stava da je Dušanov zakonik „ustav srednjevekovne srpske države”,¹⁵ odnosno „neka vrsta ustava naše srednjevekovne države”.¹⁶ U okvirima ovog gledišta eksplicitan je stav Rajka Kuzmanovića da je on „konstitutivni akt, akt ustavnog karaktera”. Iako se priznaje da Dušanov zakonik nije klasičan ustav, on se u celini uzevši smatra „aktom ustavnog karaktera po sadržaju i rangu, i to treba definitivno prihvatiti”.¹⁷

¹⁴ Pajvančić, M., *Ustavno pravo*, izd. Pravni fakultet, Novi Sad, 2003., str. 82-83.

¹⁵ Šarkić, S., *Srednjevekovno srpsko pravo*, Matica srpska, Novi Sad, 1995., str. 15.

¹⁶ Mijušković, D., *Sistem Dušanovog zakonika*, Srpski pregled, 1895., br. 4-6.

¹⁷ Kuzmanović, R., *Dušanov zakonik kao akt opšteg pravnog reda*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 31. Isti autor u svom *Ustavnom pravu*, Banja Luka, 2006. str. 78, navodi da „zakonik formalno nije ustavni akt, ali sadržajem, veliki deo materije koja se reguliše je ustavna materija”.

Među ključnim argumentima za ovu ocenu navodi se mesto Dušanovog zakonika u hijerarhiji pravnih akata i njegova pravna snaga. Tako se Dušanov zakonik ocenjuje kao vrsta ustavnog akta, tj. akta najvišeg pravnog reda, koji je na samom vrhu hijerarhije pravnih akata države, i koji je „imao nesumnjiv značaj ustavnog dokumenta” (Branko Morait). Aleksandar Đurđev smatra da pored toga što sadrži odredbe ustava u materijalnom smislu, Dušanov zakonik je bio „ustav srpske srednjovekovne staleške monarhije”.¹⁸ Njime su Srbi, mnogo pre prvih pisanih ustava u svetu, polovinom XIV veka, imali jedan „osoben ustav”. S obzirom na navedeno, logično je i da se Dušanov zakonik vidi i kao preteča prvih pa i savremenih ustava Srbije.

Kao argumenti u prilog ovom gledištu navodi se niz elemenata koji i danas odvajaju običan zakon od ustava kao najvišeg zakona:

- 1) Po svojoj struktura Dušanov zakonik je ustavni akt, jer sadrži kratak tekstualni uvod – preambulu i normativni deo (čl. 1-201).
- 2) Iz toga ko ga je doneo i kako ga je doneo, tj. iz njegovog donosioca i postupka donošenja, vidi se da je on ustavni akt.
- 3) Iz sadržine Zakonika, izdvajaju se odredbe o sudstvu kojima je utvrđena struktura pravosuđa – „manirom ustavne reforme”; sudovi su samostalni i nezavisni organi odvojeni od upravne vlasti; očigledno da je reč o modernom organizovanju pravosuđa.
- 4) Položaj DZ u hijerarhiji akata, u pravnom sistemu Carevine nije bilo višeg akta od Dušanovog zakonika.¹⁹

2. O kriterijumima i argumentaciji

Ukoliko postoji dilema oko toga da li je neki opšti pravni akt ustav ili zakon, u savremenoj i uporednoj ustavnopravnoj nauci postoje izgrađeni kriterijumi na osnovu kojih se utvrđuje karakter opštih pravnih akata i na osnovu kojih se oni klasifikuju u određenu vrstu. Kada postoje različita mišljenja oko toga da li svrstati određeni akt u ustave, taj posao je složeniji, njegovi rezultati zavise od više kriterijuma i relevantnih elemenata, a zaključivanje u mnogome zavisi i od cilja analize.

Ustav je akt dvostrukog – političkog i pravnog karaktera, pa već i zbog toga postoji više metodoloških problema koje prethodno treba razrešiti. Pored toga, presudan značaj daje različitim argumentima i elementima, neko ko se naprimmer bavi Dušanovim zakonikom svečanim povodom, u nacionalnom nadahnuću, i analitičar koji naprimmer određuje pravni karakter nekog ustavnog zakona u cilju ocene njegove ustavnosti u postupku pred ustavnim sudom.

¹⁸ Morait, B., *Dušanov zakonik u svom i našem vremenu*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str.277; i Đurđev, A., *Dušanov zakonik kao ustav u materijalnom smislu*, isti Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 215.

¹⁹ Kuzmanović, R., navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 32-35.

U istoriji ustavnosti potreba za takvom analizom javljala se na primer kada su u pitanju ustavni zakoni ili organski zakoni, kada su ustavni akti nosili naziv zakona, kad ustav nije kodifikovan akt ili ne postoji u formalnom već samo u materijalnom smislu, itd. Dalje, ima u istoriji ustavnosti izuzetno značajnih akata koji su u jednim istorijskim okolnostima doneti kao politički dokumenti, a vremenom postali su akt ustavnopravnog karaktera. Takav dokument je naprimer francuska Deklaracija prava čoveka i građanina (1789.) koja je naknadno postala sastavni deo teksta Ustava Pete Francuske Republike od 1958. godine.²⁰ Sve ovo ukazuje na teškoće u određivanju pravnog karaktera jednog istorijskog, pravnog dokumenta kakav je Dušanov zakonik. Pri tome treba imati u vidu i da u istorijsko-pravnoj terminologiji isti izrazi nisu imali istovetna značenja tokom vekova. Na primer izraz građanin, i rimski koncept *civis*, potpuno je nepoznat u srednjovekovnom srpskom pravu, pa i Dušanov zakonik koji poznaje izraz građanin, koristi ga isključivo u značenju stanovnika grada (S. Šarkić).

Odgovor na pitanje kakav je pravni karakter Dušanovog zakonika, odnosno da li je on imao ustavni karakter, dobija se pre svega analizom njegovih odredbi, sa formalnopravnog i materijalnopravnog stanovišta. Odgovor na pitanje da li je ovaj akt imao značenje ustava, traži se ne samo u tekstu zakona, već i u njegovoj pravnoj snazi, što znači u odnosu sa drugim opštim pravnim aktima; u postupku po kome je donet; da li je primenjivan, kakav je bio njegov istorijski značaj i stvarna uloga, pa i u njegovom pravnofilozofskom značenju. Čini se da su u tom pogledu relevantne dve vrste obeležja (kriterijuma za analizu): a) Obeležja koja se neposredno odnose na pravni dokument i njegove pravne osobine, i b) obeležja koja se ne odnose neposredno na akt, već pre svega na državu i njen pravni sistem i čine istorijski kontekst i okvir u kome je taj akt donet i primenjivan. Bez pretenzija da ovu temu iscrpno obradimo, ukazujemo na neke kriterijume, argumente, i moguće zaključke.

Sadržina načela ustavnosti kako se ono danas shvata, proizlazi i bazira se na polaznom načelu da je ustav najviši pravni akt. Stoga se kao prethodni orijentir podsetimo samog *pojma ustava*. U teoriji postoje brojne definicije tj. određenja pojma ustava (u normativnom, političkom, sociološkom smislu) od kojih izdajamo samo neke koje nam osvetljavaju put kod upoređivanja predmetnog Zakonika kao pravnog dokumenta srednjovekovnog prava i države.

Ustav nije ništa drugo do viši i glavni Zakon o državnoj vlasti, kojim se štite prava i slobode pojedinaca, izložen u pisanoj formi (Walton H. Hamilton). U političkom smislu ustav postoji ako je pisanim dokumentom delotvorno ograničena državna vlast (Carl J. Friedrich). Potpunije političko određenje ustava daje Karl Levenštajn (Karl Loewenstein) koji polazi od toga da ustav utvrđuje podelu vlasti, unapred propisuje mehanizam za saradnju više vlasti, i ustanovljava racionalan metod ustavnih promena kako bi se ustav prilagodio društvenoj stvar-

²⁰ Slavnić, Lj., *Istorija pravnih institucija*; izd. Privredna akademija Novi Sad, 2008., str. 282-283.

nosti. Izraziti predstavnik normativnog shvatanja ustava Hans Kelsen, saglasno teoriji o različitim stepenima pravnog poretka, objašnjava ustav kao najvišu normu u okviru državnog prava. Za Hansa Kelsena „ustav u formalnom smislu je izvestan svečani dokumenat, skup pravnih normi koje se mogu menjati samo ako se postupi po specijalnim propisima, čiji je cilj da učine težom promenu tih normi”. Ustav u materijalnom smislu H. Kelsen shvata, pre svega, kao izvor prava, tj. „ustav se sastoji od onih pravila koja regulišu stvaranje opštih pravnih normi, posebno stvaranje zakona”. Moderna shvatanja ustava (koja izražava npr. definicija ustava Džems Brajsa), koja se javljaju već početkom XX veka, u pojam ustava ugrađuju i dužnosti države prema pojedincu.

Klice ovakvog poimanje ustava razvile su se iz poznatih dokumenata srednjovekovne Engleske, koji nemaju neposredne veze sa modernim shvatanjem ljudskih prava i sloboda i demokratije, ali koji se smatraju prvim ustavnim aktima ne samo u Engleskoj već i u celom svetu. Da li se Dušanov zakonik može podvesti i prepoznati u ovim određenjima ustava?

Bliže određivanje kriterijuma za vrednovanje nekog zakonskog akta sa stanovišta ustavnosti nalazimo kod klasičnog određivanja ustava u materijalnom i formalnom smislu.

Najčešće se pod *ustavom u materijalnom smislu* podrazumeva skup najvažnijih pravila kojima se određuju: 1) forma države, 2) forma vlade, 3) status, nadležnosti i međusobni odnosi najvažnijih državnih organa, 4) prava i slobode čoveka i građanina i njihov odnos sa državom.²¹ Ako je Dušanov zakonik bio ustav u materijalnom smislu, dokazi za to traže se i nalaze u sadržini njegovih odredbi, tj u pitanjima koje on uređuje.

U formalnom smislu ustav se određuje kao pisani opšti pravni akt najjače pravne snage (R. Marković). Ustav u formalnom smislu, se određuje i kao najviši pisani pravni akt koji donosi poseban ustavotvorni organ (ili zakonodavni), po posebnom ustavotvornom postupku (Radomir Lukić). Kako je ustav u formalnom smislu pisani opšti pravni akt najjače pravne snage, to znači da je njegova pravna snaga jača i od zakonske. Ustavi i imaju formalno jaču snagu od zakona. „Ta njihova osobina ogleda se u tome što, jednom postali, mogu pravno biti izmenjeni samo na način koji sami propisuju”.²² Inače, u ovom određenju ustava, njegova sadržina je u drugom planu.

Ustavopravna nauka je utvrdila neke elemente koji bliže određuju pojam ustava u formalnom smislu. Prvo, to je pisana forma ustava kao pravnog akta. Ona pruža mogućnost građanima da se upoznaju sa sadržinom ustava. Drugo, kodifikacija pravnih normi koje čine ustavnu materiju. Pisani ustav je najčešće jedan jedinstven pisani pravni akt, ali izuzetno ustav može činiti i više pravnih akta. Stoga, kodifikacija nije elemenat koji suštinski određuje pojam ustava, ali

²¹ Nikolić, P., *Ustavno pravo*, Beograd, 1991. str. 25.

²² Ilić, M., u vezi pitanja revizije ustava u Vidovdanskom ustavu (1921.); *Administrativno pravo i drugi radovi*; izd. JP „Službeni glasnik”, Beograd, 1998. str. 258.

jeste jedna od njegovih najznačajnijih karakteristika. Treće, i najbitnije svojstvo ustava u formalnom smislu jeste najveća pravna snaga ustavnih normi i najviše mesto koje ustav zauzima u hijerarhiji pravnih akata. Ustav ima jaču pravnu snagu od zakona. Odakle potiča ta najviša pravna snaga ustava kao pravnog akta i šta ustavu obezbeđuje najviše mesto u hijerarhiji propisa? U ustavno-pravnoj teoriji se kao razlozi tome navode: prvo, poseban organ u čijoj je nadležnosti donošenje ustava i odlučivanje o promeni ustava; drugo, poseban teži postupak po kome se ustav donosi i menja; treće, poseban način uređivanja postupka donošenja i promene ustava.²³

Ustav dobija nadzakonsku snagu jer ga donosi ustavotvorna vlast, a ona je pravno neograničena. Ustavotvorac ustanovljava osnovna pravila za funkcionisanje države i društva. To su suštinska pravila bez kojih nema države, i koja razlikuju ustav od drugih opštih pravnih akata, pre svega od zakona. Ustav je jedini pravni akt koji određuje vlastitu pravnu snagu, s tim što on određuje i pravnu snagu drugih opštih pravnih akata. Zato ustav ima nadzakonsku pravnu snagu. On ima najviše mesto u hijerarhiji pravnih akata. Ustav je samo jedan. Zakona ima mnogo. U odnosu sa drugim zakonima, ustav je superioran.

U jednoj od naših neprevaziđenih studija „O ustavu” M. Jovičića, polazi se od toga da su forma i sadržina ustava jednako bitne: „Ustav je pisani akt najveće pravne snage koji prvenstveno reguliše osnove državnog i društvenog uređenja date zemlje”.²⁴

Danas se gotovo podjednako upotrebljavaju i formalni i materijalni pojam ustava.

Ipak, kod razmatranja pitanja da li se neki akt može zvati ustav ili ne, „u uporednom ustavnom pravu materijalni razlozi su od većeg značaja od formalnih”.²⁵ To znači da bi i za vrednovanje sa stanovišta ustavnosti najznačajniji kriterijum bio sadržina Dušanovog zakonika odnosno ustavni karakter njegovih odredbi.

I najzad, nikako poslednji po značaju, je kriterijum da li je taj srednjovekovni akt primenjivan, u konkretnom slučaju pre svega njegove odredbe za koje se tvrdi da su ustavnog karaktera, i kakva je bila njegova istorijska uloga.

Ciljevi, sadržina normi, pravna snaga i stvarna uloga – to bi bio orijentir u vrednovanju Dušanovog zakonika sa stanovišta ustavnosti.

3. Neka relevantna obeležja Zakonika i države za koju je donet

Iz navedenih određenja i elemenata ustava, moglo bi se utvrditi: ono što Dušanov zakonik iz ovih definicija sigurno ne sadrži (npr. odredbe kojima uređuje

²³ Navedena obeležja ustava neki naši savremeni konstitucionalisti u osnovi vide kao pravna svojstva ustava, pored kojih postoje i nepravna. Videti: Ratko Marković, *Ustavno pravo i političke institucije*, Pravni fakultet i „Službeni glasnik”, Beograd, 2008., str. 45.

²⁴ Jovičić, M., *O ustavu, teorijsko komparativna studija*, Beograd, 1977., str. 16-18.

²⁵ Stefanović, J., *Ustavno pravo i komparativno*, izd. IP Školaska knjiga, Zagreb, 1965., str.5.

sopstvenu izmenu, po otežanom postupku); koje elemente ustava on u rudimentiranom obliku sadrži (npr. odredbe o uređenju vlasti, neka prava nepovlašćenih slojeva); i šta implicira i nagoveštava (npr. visoki pravni red, načelo zakonitosti koji obavezuje sve, pa i vladara), o čemu je i bilo reči.

1. Prethodno, uporedimo naprimer koji su ciljevi ustava, a koji je bio cilj Dušanovog zakonika. *Cilj ustava*, kako se shvata u savremenom ustavnom pravu, je: da ograniči apsolutnog vladaoca, i da vlast podvede pod unapred pisana pravila; ali i da zaštiti lična prava pojedinca od arbitrarnog posezanja vlasti.²⁶

Osnovni *cilj Zakonika* kao kodifikatorskog poduhvata je bio praktične prirode: da se ujednače raznorodne odredbe dva različita pravna sistema, vizantijskog koji je postojao u Vizantiji, i domaći, koji je važio u starim srpskim zemljama. Nakon velikih osvajanja i širenja državne teritorije, bilo je potrebno utvrditi novostečeni, osnaženi položaj države i omogućiti priključenje novih oblasti u jedinstvenu državu. Jedno od sredstava kojim bi se to postiglo bilo je donošenje zakonika. Uz svo poštovanje recipiranog rimskog i vizantijskog prava, u tadašnjoj srpskoj državi sazrevala je svest o potrebi postojanja sopstvenog zakonodavstva. Dušanov zakonodavni rad imao je za cilj da stvori jedinstven pravni sistem, koji će usaglasiti recipirano rimsko pravo (preuzeto preko vizantijskog) sa srpskim običajnim pravom, da revidira ili ukine stare pravne propise (Aleksandar Solovjev, Ljubomirka Krkljuš, i dr.).

Na još neke specifične ciljeve Zakonika ukazuju reči samog cara Stefana Dušana na kraju teksta Zakona, koji se tiču vrline i zakona pravoslavne vere, „kako ih treba postaviti, kako ih treba držati i braniti... po zemljama i gradovima, da se ne bi umnožila u oblasti carstva našega neka zloba, zlo domišljanje i lukava mržnja, nego da svi poživimo u punoj tišini i mirnome životu i u životu pravoslavne vere sa svim ljudima carstva našega, malima i velikima, i da dostignemo carstvo nebesko u onom budućem veku”.²⁷

Shvatajući ove reči kao moralne a ne samo teološke poruke, može se reći da se vekovima kasnije ovakvi politički ciljevi navode u ustavima, uglavnom u preambuli koja prethodi ustavu.

2. O *sadržini* Dušanovog zakonika saznajemo posredno iz do sada pronađenih prepisa. Pravna nauka je dosta razmatrala pitanje da li je sadržina Zakonika takva da se ona može svrstati u ustavnu materiju (*materia constitutionis*), i o tome je napred bilo reči. Iako se ne slažu svi u tome, činjenica je da je Dušanov zakonik sadržao brojne odredbe koje spadaju u ustav u materijalnom smislu.

Kako je već navedeno, to su pre svega odredbe koje su se odnosile na organizaciju državne vlasti, posebno na sudsku vlast. Skoro 40 članova Zakonika po-

²⁶ Marković, R., *Ustavno pravo*, Beograd, 2008., str.58.

²⁷ Mada se ovaj tekst ne uvršćuje u strukturu Zakonika, smatramo reči cara Dušana koje se navode na kraju teksta u spisu uz Zakonik u Ravaničkoj verziji, veoma indikativnim baš sa stanovišta sagledavanja nekih viših ciljeva ovog kodifikatorskog poduhvata. Videti: *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*, izdao i preveo Nikola Radojičić, SANU, Beograd, 1960., str. 144.

svećeno je, posredno ili neposredno, sudovima, njihovoj nadležnosti i sudskom postupku). U srednjovekovnoj Srbiji tek se Dušanovim zakonikom predviđa tzv. redovno sudstvo, odnosno on predviđa državne tj. carske sudije, određuje njihove nadležnosti, postupak pri suđenju, ističe se njihov primat nad ostalim vlastima koje sude, uzima se njihova ličnost u zaštitu od uvreda i napada, i što je posebno važno, proklamuje se njihova nezavisnost u suđenju.²⁸ Inače, odredbe koje utvrđuju da sudije moraju ispitivati zakonitost carevih naredbi, tj. suditi samo po zakonu (čl. 171.), vizantijskog su porekla i preuzete su iz Vasilika.²⁹

Ako se pogleda koja sve pitanja uređuju te odredbe o sudstvu, može se reći da je u savremenim ustavnopravnim sistemima jedan deo tih pitanja uređen u ustavima a veći deo zakonima (krivičnim i krivično-procesnim).

Zakonik je propisivao nadležnost pojedinih organa vlasti, sadržao je norme o društveno ekonomskom uređenju, bile su date određene garancije podanicima, posebno pred organima državne vlasti. I deo odredbi o crkvi (čl. 1-83.) mogle bi se uvrstiti u ustavnu materiju.

Međutim, pitanja državnog uređenja, koja jesu ustavna materija, u Dušanovom zakoniku se uređuju fragmentarno, s obzirom da su položaj i odnosi između tih organa uređeni i običajnim pravilima i vizantijskim pravom, te se možda najznačajniji deo njihovog položaja u pravnom sistemu i ne može sagledati samo kroz norme Zakonika.

3. Dušanov zakonik je bio *pisani dokument*. Originalni tekst nije sačuvan, ali nema sumnje da je pisan na pergamentu. O pisanoj formi akta govore njegovi brojni prepisi. Do istraživača i pravnih istoričara je doprlo, jedni tvrde 20 prepisa (Stojan Novaković, R. Kuzmanović), a drugi da je do sada pronađo 25 prepisa (S. Šarkić, Dragoljub Popović, Ilija Babić), a koji su svi nastali u rasponu od XIV do XIX veka. Svi ovi prepisi su mahom nepotpuni. Najstariji od tih prepisa je Struški rukopis, pronađen u manastiru Svete Bogorodice u Strugi i potiče iz XIV veka, a iz tog vremena je i Atonski rukopis sačuvan na Svetoj Gori. Veoma značajan je i Prizrenski rukopis (po redu objavljivanja četvrti) koji je, po nekim mišljenjima bio veoma približan originalu. Nešto očuvaniji, on je predstavljao osnovu za izdanje Stojana Novakovića, koje i danas predstavlja jedan od osnovnih izvora za naučna istraživanja u vezi sa ovim zakonskim aktom.

Tek sa Dušanovim zakonikom može se govoriti o pravoj zakonodavnoj aktivnosti srpskih vladara i davanja prvenstva pisanom pravu (zakonu) nad običajnim pravnim pravilima.

²⁸ Može se reći da do donošenja Dušanovog zakonika nije bilo jedinstvenog i dosledno uređenog sudstva u pravom smislu te reči. Do tada su sudile razne ustanove i vlasti, međusobno nepovezane i bez jasno razdvojenih nadležnosti, i to: vladar, posebno ustanovljeni sudovi, crkvene i upravne vlasti i vlastela. Jedna od osnovnih ideja Dušanovog zakonika bila je razdvajanje sudske od upravne vlasti, kao i uređenje sudstva po ugledu na Vizantiju. Videti: „*Sud u srednjem veku*”; priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić iz *Leksikona srpskog srednjeg veka*, Beograd, 1999.

²⁹ Janković, D., i Mirković, M., *Državnopravna istorija Jugoslavije*, izd. „Draganić”, Beograd, 1997., str. 80.

Naziv akta je zakon. Dušanov zakonik od 1349. godine sa novelama od 1354. godine je donet u formi i pod nazivom zakona. Smatra se da je njegov naziv važan orijentir u određivanju pravnog karaktera ovog akta.

4. *Kodifikacija pravnih normi* koje čine ustavnu materiju nije suštinski elemenat, ali jeste jedna od najznačajnijih karakteristika ustava. Sa tog stanovišta može se reći da Dušanov zakonik: delimično uređuje pitanja državnog uređenja; u znatnom delu predstavlja odredbe posvećene procesnom i krivičnom pravu; a građanskopravnih odredaba pa i instituta, bilo je veoma malo (građanskopravne odredbe su se uglavnom nalazile u Skraćenoj sintagmi i tzv. Justinijanovom zakonu).

Polazeći od podele prava na javno i privatno, uočava se da je veliki deo odredbi Dušanovog zakonika imao javno-pravni karakter, što je i logično jer je krivično pravo bilo u njegovom središtu.

Prema podeli na opšte i pojedinačne norme, uočava se da su ustavnog karaktera pre svega norme o ustrojstvu države, a da su baš one date u obliku opštih normi, a samo izuzetno kao pojedinačne i to one koje sadrže poimenice nosioce carskih ovlašćenja kada su u pitanju članovi carske porodice, jer u to vreme ni u javnom pravu država još nije od monarha odvojeno pravno lice.³⁰

On je nastajao kroz carske naredbe i odluke, te je i „izdat kao kodifikacija carskih naredaba, zahteva pojedinih staleža i onih srpskih sudskih odnosa o kojima nema pomena u grčkim zbornicima...”.³¹

5. Dušanov zakonik se svrstava u *akte najvišeg pravnog reda*, na samom vrhu hijerarhije pravnih akata države (Branko Morait). U pravnom sistemu Carevine nije bilo višeg akta od Dušanovog zakonika (R. Kuzmanović).

a) Ustav donosi ili poseban specijalni organ (ustavotvorna skupština) ili zakonodavni organ po otežanom postupku.

Donosilac Dušanovog zakonika su dva najviša centralna organa državne vlasti srednjovekovne Srbije. Kako pravni istoričari vole da naglase, Zakonik su doneli Car i Sabor.

U to vreme, zakonodavstvo je, prema srednjovekovnom shvatanju, bilo isključiva prerogativa cara, a zakonodavna delatnost je isključivo bila vezana za carstvo (T. Taranovski). Međutim, u Srbiji, zakonodavstvo je bila zajednička funkcija cara Dušana i Sabora.

Vremenski i prostorno, akt je donet u dva navrata: prvih 135 članova (prema numeraciji Stojana Novakovića), doneto je na Državnom saboru u Skoplju 21. maja 1349. godine. Dušanov zakonik je dopunjen pet godina kasnije, 1354. godine, sa još 66 članova, na Državnom saboru održanom u Seru (članovi 136-201.).

³⁰ Radovanović, V., M., *Zakonodavstvo cara Dušana i pravni poslovi, posebno zaloga*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 170.

³¹ Solovjev, V. A., *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*, SANU, 1980., str.112.

Dušan je bio krunisan za kralja 1331. godine na saboru u svom dvoru u Svrčinu, a krunisan je za cara 25. 12. 1345. godine na saboru u Skoplju. Zakonik je donet vrlo brzo (1349. godine), posle samo tri godine od dobijanja titule cara.³²

Osnovne funkcije vladarske vlasti bile su: vojna, zakonodavna, sudska i upravna. Zakonodavna delatnost vladara dugo vremena nije bila razvijena. Vladari jesu donosili različite pravne akte (npr. povelje) ali je njihova osnovna dužnost više bila da obezbede primenu običajnog prava. Tek sa Dušanim zakonikom možemo govoriti o pravoj zakonodavnoj aktivnosti srpskih vladara i davanja prvenstva pisanom pravu (zakonu) nad običajnim pravnim pravilima.

Uz vladara, najviši organ vlasti u srednjovekovnoj Srbiji je bio Državni sabor. Shodno principima srednjovekovne staleške monarhije sastav Državnog sabora sačinjavali su privilegovani staleži. Na državnim saborima učestvovali su i svetovni i crkveni povlašćeni staleži. Državni sabori su, zapravo, predstavljali stalešku skupštinu. U njegovom radu, pored vladara, njegove supruge i naslednika, učestvovala je velika i mala vlastela (osim vlasteličića), kao i svi crkveni velikodostojnici. Iz pravnih izvora nije uvek najjasnije da li su nadležnosti sabora, kao veoma važnog državnog organa, bile precizno utvrđene ili ne. Pravni istoričari su utvrdili da su sledeća pitanja bila razmatrana pred saborom: promene na prestolu, postavljanje poglavara crkve, borba protiv jeresi, izdavanje povelja, zakonodavna delatnost, pitanja rata i mira, pitanja vezana za spoljnu politiku kao i vladaočev sud o crkvenoj zemlji.³³ Uloga sabora nije bila, očigledno, samo tradicionalnog karaktera, na šta nam ukazuje i važnost pitanja o kojima se na njima odlučivalo. Vladar jeste bio ekonomski nadmoćniji od ostale vlastele ali je, svakako, morao imati podršku najkrupnijih velikodostojnika za donošenje najvažnijih državnih odluka.

Učesnici sabora na kome je u Skoplju 21. maja 1349. donet Dušanov zakonik su bili: najviša svetovna vlastela, krupno sveštenstvo, patrijarh srpski Joanikije, sam car Dušan, carica i carev sin.

b) Imajući u vidu da se ustavi donose po otežanoj proceduri, a Zakonik su doneli car i državni sabor zajedno, moglo bi se smatrati da je u ondašnjim uslovima (kada je zakonodavstvo bila prerogativa cara), Zakonik donet po otežanoj proceduri.

Međutim, pored navedenih činjenica o tome ko je doneo Dušanov zakonik i kada, malo se zna o celokupnoj proceduri i pripremama za njegovo donošenje. Nemamo podatke o tome ko je pripremio tekst zakonika, niti kako je konkretno

³² Vladarske titule koje su nosili srpski srednjovekovni vladari menjale su se, pa su posle titule velikog župana, srpski vladari nosili titulu kralja (1217-1346), cara (1346-1371), kneza (1371-1402) i despota (1402-1459). Dobijanje i priznavanje većih titula označavalo je udaljavanje od vizantijske dominacije.

³³ Pored državnih, održavani su i crkveni sabori koji su odlučivali o pitanjima vere i crkve. Po istraživanjima N. Radojčića, od XII do XV veka održano je 37 sabora na kojima se odlučivalo o važnim državnim pitanjima. Za neke od njih se ne može tačno ustanoviti da li su bili državni ili crkveni. Videti: Srđan Šarkiћ, *Srednjovekovno srpsko pravo*, izd. Matice srpske, Novi Sad, 1995.

izgledala sama procedura donošenja. Ali smatra se da je car Stefan Dušan dao nalog srpskim pravnicima i dvorskoj administraciji da pripreme donošenje jednog jedinstvenog akta za celu carevinu, koji će biti akt nad ostalim aktima. O postojanju takvog naloga svedoči jedan njegov pisani dokument koji je sačuvan uz Rakovački prepis Dušanovog zakonika.³⁴

6. Politički okvir ustava je država. *Ustavi su akti unutrašnjeg prava*. Naime, ustav se donosi za potrebe političke zajednice koja ima karakter i svojstva države. Ustav se donosi za jednu, a ne više država, bez obzira o kakvoj državi se radi: složenoj ili prosto, tj. unitarnoj ili federaciji.

U vezi sa tezom o ustavnom karakteru Dušanovog zakonika, razmotrićemo u grubim crtama pitanje da li je u srednjovekovnoj srpskoj državi Dušanov zakonik, i pored složenog sastava carevine, bio akt unutrašnjeg prava. Naime, u vreme donošenja Dušanovog zakonika srednjovekovna Srbija je bila carstvo; vladar je imao titulu cara; oblik vladavine je bila monarhija.

a) Istorijsko značenje pojma *carstvo ili imperija*, nalazi se u rimskoj državi i kasnije u feudalizmu. Zamisao carstva, kao i sama reč, rimskog je porekla. Carstvo ili imperija je država velikog prostranstva odnosno teritorije, centralizovana i moćna država koja po pravilu obuhvata različite narode i etničke grupe. U svakom slučaju, carstvo je država sa velikom teritorijom, po pravilu složenog sastava, oličena u caru (imperatoru). Stanovništvo carstva sačinjavaju različiti narodi ili etničke grupe od kojih su jedni privilegovani.

Carstvo kao poseban tip državne organizacije, istorijski posmatrano, može biti jedinstvena država, federacija ili čak labavo povezana zajednica samostalnih država i zavisnih teritorija.³⁵

U srednjovekovnoj srpskoj državi u tom pogledu naročito je bio indikativan položaj Zete i Makedonije. Na primer, za vreme cara Dušana u Prilepu je vladao jedan krupan feudalac župan, koji se od 1366. godine počeo nazivati kraljem. Inače u srednjovekovnoj Srbiji se razlikovalo više teritorijalnih i administrativnih jedinica, čija samostalnost je bila različitog karaktera i stepena. U nizu istorijskih dokumenata pravila se razlika između „srpske” i „grčke zemlje”. Zapravo, u pitanju su delovi zemlje koji su predstavljali novoosvojene teritorije od Vizantije („grčke zemlje”) i one su se zaista razlikovale po tretmanu u odnosu na stari deo države („srpske zemlje”). U ovim oblastima i dalje su se primenjivali vizantijski zakoni; na tim prostorima ostalo je dosta vizantijskih feudalaca, koji

³⁴ Inače, taj prepis je nastao u fruškogorskom manastiru Rakovcu 1700 godine, a danas se čuva u narodnom muzeju u Pragu.

³⁵ U pogledu državnog uređenja, primer carevine kao jedinstvene države je Rusko carstvo pre revolucije; primer carevine federacije je Nemačko Carstvo 1870-1918. Videti: *Mala politička enciklopedija*, izd. SA Beograd, 1966. i 1988., str. 119, i 371. Tokom istorije postojali su npr.: Rimsko carstvo, Nemačko-rimsko carstvo, Austrijsko, Vizantijsko i Rusko carstvo; Napoleon se proglasio za cara 1804. god. a Nemačka je bila carevina od 1871-1918; *Mala enciklopedija prosvete*, izd. Prosveta, Beograd, 1959. str. 966.

su bili izjednačeni sa srpskom vlastelom. Pored ovoga, u srednjovekovnoj srpskoj državi razlikovale su se pored župa i krajišta, i „države”. „Države” su bile takvi delovi teritorije koji su se dobijali od vladara na upravu doživotno (ali ne kao baština ili pronija).

Teritorijalno jedinstvo srpske države bilo je narušeno tek posle Dušanove smrti, ali i to ne odmah.

Shvatan odnosno okarakterisan bilo kao ustav ili kao zakon, stoji istorijska činjenica da je Dušanov zakonik bio jedinstven akt (Zakon) cele države, važio je na celoj prostranoj teritoriji Dušanove države, i to ne samo u starim, već i u novoosvojenim oblastima, i „predstavljao je pokušaj ujedinjavanja tadašnjih balkanskih država i naroda”.³⁶ Zakonik je trebalo da doprinse stvarnom pripajanju osvojenih teritorija i njihovo stapanje u jedinstvenu balkansku državu.

b) Car (od lat. caesar) je najveća vladarska titula. Srpska feudalna država je bila carevina pod Dušanom i Urošem od 1346-1371. Proglasivši polovinom XIV veka Srbiju carstvom, Dušan je preuzeo prerogative koje su nekada pripadale samo vizantijskom caru. Kada je krunisan za Cara aprila 1346. godine, on se proglasio za „cara Srbijem i Grkom”. U nekim izvorima Dušan se naziva carem Srba, Grka i Bugara, te s tim uvezi treba istaći da su njegovo krunisanje obavili srpski, bugarski i grčki arhijereji i kaluđeri, i da su ga oni proglasili za „cara v vsaku pravoslavnu veru”. Zato pravni istoričari zaključuju da je Dušan stvorio hrišćansku pravoslavnu carevinu, jako proširenu osvajanjima. Pravoslavno carstvo je u osnovi bilo internacionalno, što se formalno i isticalo. Ali, u Dušanovoj državi vrhovna vlast je pripadala Srbima, odnosno njihovom vladaru.³⁷

Inače, srpski vladari upotrebljavaju za svoju državu još od VII veka etničko ime naroda, naglašavajući da vladaju srpskom zemljom.

Već i samo iz tih činjenica proizlazi da se Dušanovom zakoniku ne bi moglo prigovoriti da nije ustavni akt jer nije akt unutrašnjeg prava, odnosno iz razloga što nije donet za jednu državu, već uslovno rečeno za savez država tj. carstvo koje je složenog sastava.

v) U ustavnopravnoj istoriji postojale su ustavne monarhije kao jedan oblik ograničene monarhije.³⁸

Srpska feudalna država je u doba Nemanjića imala sve osobine *staleške monarhije* i takav karakter zadržala je sve do svoje propasti, odnosno do pada pod tursku vlast.

³⁶ Janković, D., i Mirković, M., *Državnopravna istorija Jugoslavije*, izd. „Draganić”, Beograd, 1997., str. 81.

³⁷ Blagojević, M., *Reforma državne uprave i Dušanov zakonik*, Zbornik, 2000., Banja Luka, str. 53.

³⁸ Nakon buržoaskih revolucija, monarhija kao oblik vladavine opstaje ali u ustavnoj monarhiji vladar prihvata ograničenje svoje vlasti u najvišem pravnom aktu zemlje (ustavu). Ustavna monarhija je po svojoj suštini odražavala istorijski kompromis između pobedničke buržoazije i preostalih feudalnih snaga. Na ovakvu suštinu ustavne monarhije ukazuju istoričari prava A. Vajs i Lj. Kandić, *Opšta istorija države i prava*, Beograd, 1992., str. 182, 190, 281-282.

Osnovno obeležje staleške monarhije je postojanje staleža – velikih društvenih grupa (klasa) čiji su prava, obaveze i položaj bili precizno utvrđeni i regulisani pravnim propisima. Razlike u pravima i pravnim dužnostima su u staleškom uređenju nasledne, tako da pojedinac prema opštem pravilu mora da ceo svoj život ostane u staležu u kom je rođen. Staleško uređenje u srednjovekovnoj Srbiji, kao i u drugim takvim državama, bilo je izraz je i posledica „međusobne zavisnosti između vojnog i privrednog rada, (T. Taranovski). Podela na staleže u srpskoj srednjovekovnoj državi zasnivala se na prirodi prava zemljišne svojine, očevine (patrimonium), tako da su odnosi među staležima određivali patrimonijalni karakter države. To je značilo da su vlast povlašćenih staleža i njihove javnopravne funkcije bile neodvojive od njihovih privatnih prava na posediima. Druga značajna karakteristika staleške monarhije je pravna nejednakost i suprotstavljenost između staleža. Povlašćeni staleži su u srednjovekovnoj srpskoj državi bili svetovna vlastela i sveštenstvo. Treći stalež je činilo zavisno stanovništvo.

U pravnoj istoriji ima mišljenja da je za vreme cara Dušana (1331-1355) ta staleška monarhija, za razliku od mnogih drugih država tog doba, bila i „uveliko pravna država”, odnosno da je car Dušan nastojao da njegova država bude monarshia legalis. U svakom slučaju, Dušanova staleška monarhija je bila jedna dobro organizovana država, a Dušanov zakonik je srpskoj državi dao pravni oblik.³⁹

Odredbe ustavnog karaktera koje oblikuju stalešku monarhiju, daju argumente da se radi o jednom vidu ograničene monarhije, ali ipak, feudalna Srbija nije nikad postala ustavna monarhija.

4. O primeni odredbi ustavnog karaktera

Pod primenom u najopštijem smislu podrazumevamo kako korišćenje zakonskih odredbi kao pravnog osnova za uređivanje odnosa u drugim pravnim aktima (opštim i pojedinačnim), tako i sprovođenje zakona putem neposrednog ostvarivanja njegovih odredbi određenim aktima i radnjama.

U primeni prava u srednjem veku važili su teritorijalni i personalni princip.

Car Dušan je vladao od 1331-1355. godine. Vreme od momenta donošenja prvog dela Zakonika (1349.) do njegove smrti (1355.) prošlo je samo 6 godina. Kako se ističe, Zakonik je obelodanjen pred kraj vladavine cara Dušana, a dopunjen takoreći uoči njegove smrti.

Iako nemamo dovoljno podataka o njegovoj primeni, smatra se nesumnjivim da je Dušanov zakonik primenjivan za njegovog života. Prema Ostrogorskom, primenjivan je na celoj teritoriji Carstva Srba i Grka. To što se Dušanov zakonik primenjivao na celokupnoj državnoj teritoriji, nije bila česta pojava ni u drugim državama na teritoriji Evrope. U pogledu subjekata na koje se odnosio, Zakonik je bio obavezujući, kako za podanike, tako i za cara koji ga je doneo.

U kojoj meri je Zakonik u celini uzevši primenjivan, nije pouzdano utvrđe-

³⁹ Kuzmanović, R., navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000. str. 27.

no. „Samo provera u sudskoj praksi potvrđuje njegovu stvarnu prednost kao istorijskog izvora”.⁴⁰ Nažalost, nije sačuvana ni jedna srednjovekovna knjiga sudskih presuda prema Zakoniku. Zato se za naučno ocenjivanje primene Zakonika kao objektivnije uzima istraživanje i sagledavanje primene po pojedinim članovima odnosno institutima. Smatra se da izvorna vrednost svakog člana zavisi od dužine njegove primene.

Za našu analizu relevantni su podatci o primeni pre svega onih odredbi koje su imale ustavni karakter.

1) Odredbe Dušanovog zakonika za koje se sigurno zna da su primenjivane, su norme o baštini, na kojima je počivao feudalni sistem u Srbiji (npr. čl. 42, 43.).

Baštinu ili nepokretnu imovinu posedovali su Srbi, Grci a kasnije i stranci, a između baštinka se nije pravila verska i etnička razlika. Primer poštovanja volje posednika baštine (čl. 43.) nalazimo u hrisovulji cara Dušana izdate povodom gradnje jednog manastira kod Prizrena, u kojoj se izričito naglašava postojanje neophodne saglasnosti posednika baštine u vezi sa zaokruživanjem poseda careve zadužbine.⁴¹

2) Iako je postavio jedno relativno moderno pravosuđe u brojnim odredbama o sudstvu i suđenju, ima malo pravih dokaza, pre svega sudske prakse, da je to i funkcionisalo.⁴²

O odredbama člana 171. i 172. koje nesumnjivo predstavljaju najveći domet Dušanovog zakonika – na šta pored ostalog, ukazuje i činjenica da ih niko ko govori o ustavnom karakteru ili značaju Dušanovog zakonika ne zaobilazi – kad je reč o njihovoj primeni, ne postoji saglasnost ni kod vrsnih poznavalaca srednjovekovnog srpskog prava. Tako Teodor Taranovski smatra da ovi članovi koji služe zaštiti od samovolje pretežno imaju deklaratorno obeležje, dok Nikola Radojčić navodi da se Stefan Dušan „potpuno ozbiljno po njima ravnao, ali držim više u novoosvojenim, doskora vizantijskim oblastima negoli u starim srpskim krajevima”.⁴³

U vezi sa članom 139. koji daje pravo meropsima da se parniče, čije odredbe sa stanovišta ustavnosti imaju visok domet, ističe se da su daleko ispred svog vremena, ali i daleko od stvarnosti. „Pošto nijedna presuda merophu nije sačuvana, osetno se sužava izvorna vrednost 139. člana Zakonika”.⁴⁴

3) Odredbe o tituli velikog logoteta, koja se spominje u čl. 25. i u čl. 134. Dušanovog zakonika, primenjivane su prema nekim izvorima. Ova titula je bila izuzetno visokog ranga i pripadala je centralnoj državnoj upravi. Vizantijskog

⁴⁰ Mihaljčić, R., navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 35 i 41.

⁴¹ O primeni pravnih normi o baštini videti: Stojan Novaković, *Zakonski spomenici*, 683-684; i Rade Mihaljčić, „*Dušanov zakonik u sudskoj praksi*”, Zbornik, 2000., str. 45-47.

⁴² Kuzmanović, R., navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000. str. 33.

⁴³ Na ova različita gledišta ukazuje Rade Mihaljčić, „*Dušanov zakonik u sudskoj praksi*”, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 37.

⁴⁴ Rade Mihaljčić, „*Dušanov zakonik u sudskoj praksi*”, Zbornik, 2000., str. 38).

porekla, titula velikog logopeda je ustanovljena nekoliko godina pre donošenja Dušanovog zakonika, a takođe su i njene kompetencije uobličene pre njegovog donošenja (do 1345. godine). Njegove najvažnije nadležnosti, o kojima govori i Dušanov zakonik, su bile: rukovođenje vladarevom kancelarijom, a jedna od tih nadležnosti se pominje u čl. 134; i poslovi vezani za crkvu, o kojima se govori u čl. 25, čije odredbe su posebno značajne sa stanovišta naše teme.

Odredbama člana 25, koje su sistemskog karaktera, je bilo utvrđeno: „Crkvama da upravlja gospodin car, i patrijarh i logotet, a drugi niko”. Smatra se da je ovakvu jednu odredbu mogao doneti samo car, jer srpski kraljevi (iz dinastije Nemanjić) nisu imali pravo da donose zakone po kojima upravljanje crkvama dolazi u nadležnost vladara, a još manje u nadležnost jednog člana vladareve administracije.⁴⁵ U njihovom sadržaju reflektuju se reforme povezane sa proglašenjem Dušana za cara, u okviru kojih je i njegovo pravo donošenja opštevažećih zakona, što znači onih koje se odnose i na crkvu. Takvo pravo je pripadalo isključivo caru, a ne i kralju.

Odredbe Dušanovog zakonika o kompetencijama logoteta poštovane su sve do pada srpskih zemalja pod vlast Turaka.⁴⁶

Sa stanovišta naše teme relevantni su pre svega podaci o primeni i poštovanju odredbi o nadležnostima velikog logoteta u domenu upravljanja crkvom. Tako N. Radojičić navodi da se odredba čl. 25 poštovala širom Dušanovog carstva, tačnije gde god se prostirala jurisdikcija Srpske patrijaršije.⁴⁷

O primeni odredbi člana 25. i njihovom poštovanju „širom Dušanovog carstva” u literaturi se pominju i grčke povelje iz kojih se može videti da je car Dušan odredio 1352. godine svoga logoteta Đorđa da štiti imunitetska prava i posede jednog manastira kod Zihne.⁴⁸

Pored toga, u jednoj povelji bosanskog kralja Stefana Tomaša od 14. 10. 1458. godine, bosanski kralj Stefan Tomaš logotetu Stefanu Ratkoviću potvrđuje „logotetstvo veliko i oblast nad crkvama”.⁴⁹

4) Četiri meseca posle donošenja Zakonika, iste 1349. godine, posebnim Međunarodnim ugovorom sa Dubrovnikom uvedena je zalagodavcima iz Carstva zabrana zalaganja stvari kod Dubrovčana kao poverilaca. Uočava se da je ta zabrana u Međunarodnom ugovoru jasno regulisana jednom potpunom normom, za razliku od opštih odredbi čl. 90. Dušanovog zakonika koje sadrže samo deo

⁴⁵ T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u Nemanjićkoj državi I*, Beograd, 1931., 123, 124.

⁴⁶ Šire o tome videti: Miloš Blagojević, *Reforma državne uprave i Dušanov zakonik*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 60.

⁴⁷ Radojičić, N., *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*, Beograd, 1960.

⁴⁸ Navedeno prema Solovjev, A. i Mošin, V., *Grčke povelje srpskih vladara*, 176, 177.

⁴⁹ Ova Povelja iz 1458. god. je izdata nakon pregovora u Smederevu u vezi sklapanja dinastičkog braka između bosanskog kraljevića Stefana Tomaševića i Jelače ćerke srpskog despota tada već pokojnog Lazara Brankovića, a u cilju ujedinjavanja bosanske kraljevine i ostataka srpske despotovine. Videti: Stojan Novaković, *Zakonski spomenici*, 344; navedeno prema M. Blagojeviću; *Reforma državne uprave i Dušanov zakonik*, Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 61.

pravnog režima zaloge. Moglo bi se uslovno reći da je bila u pitanju razrada u međunarodnom ugovoru odgovarajuće zakonske norme. Time se potvrđuje primena u međunarodnom ugovoru jedne opšte zakonske norme, koja je u suštini precizirala „granice slobode ugovaranja izvan suvereniteta Dušanove državne norme o zalozi”.⁵⁰

5. Klice ustavnosti i neke paralele

Prvi ustavi u svetu doneti su u XVIII veku, ali se začetci ustavnosti javljaju znatno ranije u srednjevekovnoj Engleskoj, još u XIII veku. Opšteprihvaćeno je mišljenje da je prvi ustavni akt u istoriji ustavnosti, prvi akt kojim su postavljene granice vladareve vlasti, prvi akt kojim je ideja ustavnosti pretočena u pravni propis: Velika povelja sloboda (*Magna carta libertatum*) od 1215. godine.⁵¹

Naša savremena ustavnopravna nauka svrstava i Dušanov zakonik u takve klice ustavnosti. Ima li za to dovoljno osnova?

Već su pravljene neke paralele između ova dva srodna istorijska dokumenta, od kojih je jedan uglavnom glorifikovan a drugi marginalizovan. Za nas su posebno značajan orijentir oni elementi i obeležja Velike povelje sloboda na osnovu kojih se ona svrstava u klice engleske i svetske ustavnosti. Da li takvi argumenti važe i za Dušanov zakonik?

Prvo, ukazujemo na neke sličnosti i uporedive elemente.

Mada to nije od suštinske važnosti, oba akta su pisana na pergamentu. Original rukopisa Dušanovog zakonika nije sačuvan. Nijedan od četiri primerka Velike povelje sloboda koji su sačuvani, ne sadrži kraljev pečat. Pored toga, uočava se da je Dušanov akt nazvan *zakonik*, nomotehniki donesen na sličan način kao i Povelja, pa je i izraz „Magna” u njenom nazivu upotrebljen samo da označi veliki obiman *zakonski tekst* koji je izdao vladar.

I u vezi sa pravnom prirodom Velike povelje sloboda postoje različita mišljenja. Da li je to javnopravni ili privatnopravni akt? Da li je to akt ustavnog karaktera ili kodifikacija običajnog prava? Dvoumljena oko toga postoje i danas.

Vremenski prioritet Velike povelje sloboda je nesporan, ali određeni prioritet ima i Dušanov zakonik koji je donet 1349-1354. godine, znači oko jedan vek posle Velike povelje sloboda od 1215. godine, kao najstarijeg i najvažnijeg me-

⁵⁰ Videti: Marija Vučković Radovanović, *Zakonodavstvo cara Dušana i pravni poslovi, posebno zaloga*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 171.

⁵¹ Dokument – Povelju, sa 12 važećih članova, na engleskom, sa prevodom i komentarom videti: Zbornik *Temelji moderne demokratije*, Sima Avramović, deo *Magna Carta Libertatum*, Beograd, 1989., str. 25-53. i 47-53. Takođe videti o ovom dokumentu: Sima Avramović i Vojislav Stanimirović, *Uporedna pravna tradicija*, deo *Magna Carta Libertatum*, Beograd, 2007. str. 215-219.; Vladan Petrov, *Engleski ustav*, izd. Pravni fakultet u Beogradu, 2007. str. 82-83.; Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, izd. SA, Beograd, 1976. str. 44; Rajko Kuzmanović, *Ustavno pravo*, izd. Panevropski univerzitet, Banja Luka, 2006., str. 76-78.

đu aktima iz kojih je izveden ustav u formalnom smislu. Pri tome, hronološki donošenje Dušanovog zakonika pada nekoliko vekova pre svih ostalih akata od kojih, smatra se, počinje istorija ustavnosti a koji su doneti u periodu poznog feudalizma i od kojih se kao najstariji (posle Velike povelje) navodi Peticija prava (Petition of rights) od 1628. godine.

Prema sadržaju posmatrano, oba dokumenta uređuju feudalne odnose, staleške odnose, i u rudimentiranom obliku određena pitanja koja se danas smatraju ustavnim pitanjima.

Tako Velika povelja sloboda u rudimentiranom obliku reguliše organizaciju vlasti u Engleskoj toga doba, odnosno ona utvrđuje organe koji su nadležni da se staraju o ostvarivanju, primeni zapisanih načela. Ovim aktom plemstvu se garantuju određene privilegije, a pre svega: zaštita njihovih poseda od protivpravnog mešanja kralja; suđenje pred posebnim sudom sastavljenim od plemstva; ograničavanje kraljevih prerogativa u vezi sa nasleđivanjem poseda. Poveljom je ustanovljeno pravo plemića da obrazuju posebno telo čiji zadatak je bio da kontroliše kralja u poštovanju prava koja Povelja garantuje. Ustanovljena je i „sankcija” za slučaj kršenja privilegija koja je Povelja garantovala, a koje bi učinio kralj – pravo plemstva na oružanu pobunu sa ciljem da kralja primora na poštovanje Povelje. Na primer, čuvenim članom 39. kralj se obavezao da ne hapsi feudalce bez odluke suda, a taj sud mora biti sastavljen od plemstva odnosno od ljudi njima ravnim po statusu. Sama formulacija tog člana, koji govori o slobodnim ljudima, a ne isključivo o baronima, dala je mogućnost da se na njega kasnije u praksi pozivaju i nosioci engleske revolucije. Njegovim elastičnim tumačenjem, naročito od čuvenog sudije, pravnika i političara Edvarda Kouka ovaj član se uzimao kao garancija slobode ličnosti uopšte.

Međutim, postoji skoro paradoksalna razlika, s jedne strane, između istorijskih okolnosti u kojima su ta dva dokumenta doneta, i s druge strane, u njihovoj istorijskoj ulozi.

U vreme donošenja ova dva akta, okolnosti u državi za koju su doneti, bile su sasvim različite. Jovan Bez Zemlje (1199-1216) je od početka svoje vladavine, da bi došao do sredstava za ratovanje povećavao poreze, oduzimao gradovima privilegije, novčano kažnjavao ritere i barone, a namerio se i na crkvene posede. Početkom XIII veka on ulazi u sukob sa moćnim rimskim papom Inocentijem III, koji ga isključuje iz crkve, baca anatemu na njega i poziva francuskog kralja Filipa II Avgusta da preuzme engleski presto. Bez podrške barona i ritera, Jovan je bio prinuđen da se pomiri sa papom, prihvati status vazala i plaćanje godišnjeg danka, čime je praktično cela Engleska izgubila samostalnost. Zbog okrutne vladavine, u navedenim okolnostima, kralj se suočava sa pobunom svih slojeva slobodnih ljudi u Engleskoj, predvođenih nezadovoljnim baronima. Pet-

⁵² Morait, B., *Dušanov zakonik u svom i našem vremenu*, navedeni Zbornik, Banja Luka, 2000., str. 277-278.

naestog jula 1215. godine Jovan Bez Zemlje svojim pečatom (jer je bio nepismen) potvrđuje da prihvata zahteve nezadovoljnih feudalaca, koji su formulisani u Povelji. Faktički, kralj je bio prinuđen da prihvati uslove koje su mu pod pretnjom oružja izneli vazali na polju Ranimid.

U vreme kada je donet Dušanov zakonik, srpska srednjevekovna država je dostigla vrhunac svoje političke moći. Kako se ističe, Bugarska je zavisila od Dušanove milosti, Vizantija željno očekivala njegovu pomoć, a Mleci tražili njegovu prijateljstvo (Vladimir Ćorović). Kao najsnažnija država na Balkanskom poluostrvu, zauzimajući ceo vizantijski zapad, za vreme cara Stefana Dušana srpsko-grčka-bugarska država (kako je neki nazivaju), je postala teritorijalno velika i protezala se od Jonskog i Jadranskog mora, dolinom reke Neretve preko Bosne, Mačve, Save i Dunava do Bugarske, Egejskog mora i u Grčkoj do Korinta. Nakon velikih osvajanja i širenja državne teritorije, bilo je potrebno utvrditi novostečeni, osnaženi položaj države i omogućiti priključenje novih oblasti u jedinstvenu državu. Jedno od sredstava kojim bi se to postiglo bilo je donošenje zakonika. To se i ostvarilo dvadesetprvog maja 1349. godine, s tim što je to bio voljni čin srpskog vladara.

Iako oba, potencijalno ustavnog značaja, istorijski posmatrano sudbina ova dva dokumenta je bila bitno različita.

Velika povelja sloboda se smatra prvim ustavnim aktom i temeljom moderne demokratije, u Engleskoj postoji kontinuitet u privrženosti tom dokumentu. Nepovoljan istorijski razvoj onemogućio je takvu sudbinu Dušanovog zakonika, jer Srbija i ostale zemlje Dušanovog carstva naseljene Srbima vrlo brzo gube svoj političko-pravni kontinuitet, u velikom razdoblju od 1459-1804.⁵²

Velika povelja sloboda se obično naziva prvim ustavnim aktom ne samo u Engleskoj, već i u celom svetu. Sve do savremenog doba ona predstavlja kamen temeljac anglosaksonske demokratije, a mnoge pravne i političke institucije vuku koren iz tog dokumenta. Ona je postala simbol ograničenja vlasti i samovolje vladara pomoću pravne norme, oličenje načela zakonitosti i pravne sigurnosti, iako je u vreme donošenja ovaj dokument izražavao sasvim drugačije ciljeve.

Ona je jedinstvena po svojoj istorijskoj ulozi. Kroz tumačenja pristalica ograničene vlasti monarha u XVII veku, kakav je naročito bio istaknuti sudija i predsednik suda ser Edvard Kouk, Velikoj povelji sloboda se pridavala nova sadržina. Na primer, sudija Edvard Kouk se u jednoj presudi od 1607. godine izričito izjasnio protiv kraljevog mešanja u vršenje sudske vlasti, naročito u pogledu presuđivanja: kralj može učestvovati u radu suda, ali ne može presuđivati; samo sud donosi presudu, u skladu sa pravom i običajima Engleske.

Pored toga, mit o Velikoj povelji sloboda vezuje se za ovu povelju iz 1215. godine, ne samo zbog vremenskog prioriteta, već pre svega zbog toga što je najčešće ona ili njeni delovi, bila potvrđivana tokom vekova od raznih vladara, više od 50 puta (prema S. Avramoviću).

Ali najznačajnije i najčudnije od svega je to što Velika povelja sloboda (*Magna carta libertatum*) od 1215. godine, pa tako i neki njeni pravni instituti, žive i danas. Ona je deo pozitivnog prava Engleske. Kontinuitet sa savremenim sistemom pravnotehnički obezbeđuje joj zbirka propisa – čuvena *English Statute Book*. Od ukupno 63 člana (kasnije tako numerisana), dvanaest članova Velike povelje sloboda iz 1215. godine (čl. 1, 9, 13, 20-23, 33, 39-41, 47.) još uvek važe i spadaju u zvaničnu zbirku važećih propisa. Zajedno sa drugim izvorima, Velika povelja sloboda sačinjava deo modernog „istorijskog ustava” Engleske. Ona i danas predstavlja ustavni i institucionalni osnov za garantovanje slobode ličnosti naročito u okviru dva procesna pravna instituta velikog značaja: zabrane nezakonitog hapšenja, i prava na vođenje zakonitog postupka. Nesporno, ona je prava „klica ustavnosti”, začeta u srednjem veku, preživela do danas. Dušanov zakonik, iako svetli u vekove, nije imao takvu sudbinu.

Zaključci

1. Za nacionalnu istoriju značajno je da je car Dušan postao zakonodavac, jer je time u srednjevekovnoj srpskoj državi data konačna prednost pisanog prava nad običajnim (nepisanim) pravom.

2. Sa uporednopravnog stanovišta posmatrano, naravno da se u feudalnom razdoblju srpske državnosti, nije moglo govoriti o ustavu i ustavnosti u savremenom smislu te reči, što se odnosi i na sve tadašnje evropske države. Ipak, srednjevekovna Srbija spada u one feudalne države Evrope u kojima su se pojavili dokumenti visoke pravne vrednosti, koji su mogli predstavljati klice ustavnosti u savremenom smislu. Takav dokument je nesporno Dušanov zakonik pravni akt iz XIV veka, koji je sadržao brojne odredbe ustavnog karaktera. Ipak, ne može se zaključiti da je, sadržeći izvesne elemente „osnovnog zakona” i ustavnosti, Dušanov zakonik i predstavljao akt iz koga se rađa ustav kao novi političko-pravni akt u istoriji, opštoj ili nacionalnoj.

Teško je dokazati da se u ovom dokumentu nalaze „klice” prvih ustava, pa i srpske ustavnosti, pre svega jer se ona istorijski u osnovi nije razvila na temeljima njegovih dostignuća (za razliku od čuvene Velike povelje sloboda). Ovo već i zbog toga što se u pravnoj istoriji veoma uspešno dokazuje da postoji državnopravni diskontinuitet između srednjevekovne Srbije, i Srbije na početku XIX veka, kada počinje, evolutivno posmatrano, razvoj pisane ustavnosti na ovim područjima. Čini se da je (osim u pravnofilozofskim spisima) lakše dokazivati da je Srbija XIX veka u pravno-političkom smislu nova država, nego da je obnovljena država.

3. Ono što je istorijski i uporednopravno po našem mišljenju možda najvažnije, elementi ustavnosti u Dušanovom zakoniku – u vidu ograničenja vlasti monarha i utvrđivanja određenih prava pripadnicima ne samo povlašćenih već i zavisnih staleža – rezultat su volje monarha i saglasnosti povlašćenih feudalnih

slojeva (velike vlastele). Za razliku od drugih feudalnih monarha, od kojih su prerogative vlasti otimane u dugotrajnim ogorčenim borbama, što se u potpunosti odnosi i na čuvenu Veliku povelju sloboda, car Dušan je doneo svoj Zakonik svesnim samoograničenjem vlasti i moći u prilog jednom višem cilju – snaženju države na pravnim osnovama.

Ljiljana Slavnić, Ph.D.

On Dušan`s code from the aspect of constitutionality

A b s t r a c t

The author contemplates various attitudes towards the legal character of Dušan`s code. She puts certain criteria for finding out whether this historic document can be ranged into legal acts and origins of constitutionality. In order to do that its contents is compared with standard constitutional matter, and its formal-legal characteristics are established (the procedure of bringing and legal power). Starting from the axioms and principles of constitutionality, but also from historic circumstances, it is concluded that, viewed through evolution, it is difficult to find the origins of constitutionality in this document. But, its historic-comparative value is in the fact that this document was an act of self-restriction of the authorities done willingly reaching a higher goal and that was the strengthening of the Serbian Middle Ages state on the legal basis.

Key words: codification, legal code, the constitution, constitutional matter, the origin of the constitution, the restriction of the authorities, the application of the law, feudal state, rank monarchy